Az önkény éveiben Beöthy Ödön vagyonát az állam elvette, majd 1860-ban Ákos fiának visszaadta. A birtokot továbbra is a kismarjaiak használták. A későbbi örökösök már nem éltek itt, de a volt kúriát a körülötte levő harminc holdas díszparkkal együtt érintetlenül hagyták, sőt gondosan őrizték.[33] S azokat a hatalmas fákat, amelyeket a reformkor nagyjai – Széchenyi, Wesselényi, Kossuth, Deák ültettek – a kismarjaiak vasabroncsokkal védték, féltve ápolták.[34] A falu őrizte és magáénak érezte a reformkor és a szabadságharc nagy alakját. „A református lakosság ma is kegyelettel emlékezik Beöthy Ödön egykori kismarjai nagybirtokosra, aki a reformkorszak országgyűlésein és a megye közéletében a vallásszabadság lelkes harcosa volt" – írja Hunyadi Ferenc a kerület képviselője 1936-ban.[35]

A kiegyezés után Bihar is adózott nagy fia emlékének. „Csengery Antal indítványára 1868. március 18-án Vármegye egyhangúlag elhatározta Beöthy Ödön arcképét a gyűlésterem számára lefestetni és hamvait hazaszállíttatni. Az arckép a Deák Ferencével együtt a gyűlésterembe beillesztetett..."[36] Hegyesi Márton a megye krónikása abban reménykedett: „... Biharvármegye egészen lerója háláját nagy fia iránt, midőn annak érc szobra ottan fog állani a Vármegye háza előtt, s midőn Biharvármegye fölállítandó Pantheonjába fogja elhelyezni a nemes szív ellángolt hamvait."[37]

Az 1945-1947 után bekövetkezett proletárdiktatúra sajnos nem kedvezett a magyar múlt nagy alakjainak. A „rabszolga had", amelyik hivatva volt a „múltat végképp eltörölni" lebontotta, vagy lebontatta azokat falakat, amelyek őrizték, vagy őrizhették volna Deák, Kossuth, Vörösmarty emlékét; kivágták az általuk ültetett, addig féltve őrzött fákat is.

Ma a Beöthy kúriát, – amely a reformkorban „a megye haladó értelmiségének találkozó helye"[38] volt – gyom és feledés borítja. Hol és mikor idézhetjük a nagy reformer alakját? Hol és mikor adózhatunk emlékének?

Az idő talán elérkezett, de olyan későn, ahogyan Petőfi Apostola jövendölte:

„Vénült, kihalt a szolganemzedék,
Új nemzedék jött, mely apáit
Arcpirulással említé, s azoknál
Jobb akart lenni és az is lett,..."

S megemlékeznek

„...Ama szentekrül és nagyokrul, akik
A szolgaságban szabadok valának..."
„...S elvitték volna őket, a
Dicsőség templomába
De hol keressék, hol lelik meg őket?
Rég elhamvadtak a bitófa mellett!"

Sárkány Viola

Kőváry László (1819–1907)

Amikor tíz évvel ezelőtt egy csoport lelkes ember megalakította az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület (továbbiakban EMKE) idegenvezetői tanfolyamát – ahogy akkor hívták a Honismereti Kört –, évszázados hagyományt próbáltak éleszteni.* Tíz év alatt kristályosodott, fejlődött a kör, de éreztük, hogy valami hiányzik. Hiányzott egy olyan példakép, aki az idő távlatából is serkentsen, utat mutasson jelenlegi törekedéseinkben. 2000. december 12-én a kör ünnepélyes keretek között ezért felvette a XIX. századi Kolozsvár és Erdély kiváló

[33] *Varga Gyula:* i. m. 84. old.

[34] A szerző nagyapja: id. Kipe József

[35] *Hunyadi Ferenc:* i. m. 116. old.

[36] *O'sváth Pál:* i. m. 37. old.

[37] *Hegyesi Márton:* i. m. 42. old.

[38] *Hunyadi Ferenc:* i. m. 49. old.

* A Kőváry László Honismereti Kör a következő elektromos címen érhető el: kovarylaszlo@hotmail.com.

egyéniségének, Kőváry Lászlónak a nevét. Ki is volt Kőváry László? Erre próbálnak fényt deríteni a következő sorok.

Lexikonok és bibliográfiák szerint volt utazó, statisztikus, néprajztudós, családtörténész, régész, közgazdász, szabadságharcos, Habsburg-ellenes összeesküvő, újságíró, politikus, műemlék-felügyelő, biztosítási szakember, tankönyvszerző, irodalomtörténész, történetíró, történetfilozófus... s felsorolásunk így is hiányos, mert az életmű ennél még sokoldalúbb. Nevét az olvasóközönség elsősorban történelmi munkái révén ismeri. Azon munkái alapján, amelyekben a romantikus történetíró írta meg az erdélyi fejedelemség történetét, mutatta be Erdély régiségeit, az egykor élt neves családok múltját, leszármazását (genealógiáját), a fejedelmi korszak családi szokásait, viseleteit, avagy a kortárs, a szemtanú hitelességével számolt be és emlékezett az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc erdélyi eseményeiről, történéseiről. Egyszóval historikusként a XIX. században formálódó társadalomkutatás, a szociográfia, a szociológia erdélyi előfutára volt.

Kőváry László azok közé tartozik, akiknek életműveire gyakran hivatkoznak a szakemberek, hiszen több száz rövidebb-nagyobb cikke, tanulmánya, közleménye mellett több mint 40 önálló, könyv alakban megjelent műve van. Ennek ellenére a mai történetírás továbbra is adós életének és tevékenységének átfogó bemutatásával, értékelésével. Tizenhét éves korában Teke népszokásairól írt kisebb tanulmányt, majd Szilágyságról közölt „föld és országtani vázlatot". Írt tanulmányt az erdélyi sóbányászatról, a takarékpénztárakról, az életbiztosításról, a cenzúráról, a katonakötelezettségről és még egyéb sok olyan kérdésről, melyek kortársait foglalkoztatták. Azon történészek sorába tartozott, akik a társadalomkutató pontosságával tárták fel a tényeket, de ugyanakkor művészetnek tekintették a történetírást és olvasmányosan, érdekfeszítően, a mai ember számára is élvezhető formában vetették papírosra mondandóikat.

Kőváry László Tordán született 1819. július 7-én. Apja, Kőváry József, a szűcsök céhmestere volt, anyját Sepsiszentgyörgyi Miklós Katának hívták. A házasságból hat gyermek született, két leány és négy fiú, akiket az apa a végsőkig vállalt anyagi áldozatok árán taníttatott. Tanulmányaikat a nagy múltú tordai Unitárius Algimnáziumban kezdték. A legnagyobb fiútestvér, Józsa 1817-ben született, és mint a kolozsvári 1848-as ifjúság vezére maradt emlékezetes. László két öccse közül Endre unitárius lelkésznek készült, de végül a festészet mellett döntött, és a századfordulón ő a nemesség és a szellemi kiválóságok megörökítője. Mihály öccse Kolozsváron tartott ügyvédi irodát, nevét azonban okleveles vívómesterként és kiváló sportemberként örökítette meg az emlékezet. Kőváry Lászlót gyermekkora Tordához köti, s csak hosszas kérlelés után engedi el a szűcsmester édesapja 1836-ban a kolozsvári kollégiumba. Kollégiumi diákoskodása idején reformeszmék és gondolatok lelkes pártolója volt. Innen indult el az amerikai utazó és a demokratikus eszmék közvetítője Bölöni Farkas Sándor is, valamint Kriza János unitárius püspök, népköltészeti gyűjtő, Szentiványi Mihály költő, író, publicista, Berde Áron vegyészmeteorológus, Jakab Elek történész és még sorolhatnánk. 1840-től Kőváry a református kollégiumba iratkozik át jogot tanulni. Pályafutását joggyakornokként kezdi Marosvásárhelyt a Királyi Táblán. Ez idő tájt – meg lehet, a Királyi Tábla szomszédságában álló Teleki Tékában őrzött gazdag történeti forrásanyag által is ösztönözve – kezdte el történeti kutatásait. Amikor Tilsch János kolozsvári könyvárus és kiadó felveszi korrektornak, és Tilsch unokahúga lesz hűséges élete párja is, a sors véglegesen Kolozsvárhoz köti. 1847-ben jelenik meg *Erdélyország statisztikája* című munkája, mely hírnevét megalapozza.

1848-ban *„Ellenőr"* címmel, Kolozsvárt heti lapot szerkeszt, majd kinevezik az országos statisztikai hivatalhoz. A forradalom szelei bátyjával, Kőváry Józsával (1817–1875) és nemzedékének legjobbjaival együtt hozzák lázba. Rövidesen tüzérönkénteskén, Makk ezredes parancsnoksága alatt bevonul. Aztán a honvédelmi bizottmány kiküldetésével jelen van az agyagfalvi népgyűlésen, részt vesz a kökösi ütközetben, ahol Gábor Áron elesik. 1848/49 telén Kossuth személyesen nevezi ki „tábori történeti jegyzővé", s a kormány sajtóosztályán együtt dolgozik Jósika Miklóssal. Márciusban már Bem seregében haditudósító, közben újabb lapot próbál indítani, de a bukás s a bujdosás közeledik.

A szabadságharc bukása után bujkál, s már akkor megírja a forradalmi események krónikáját, melynek megcsonkított kiadása majd 1861-ben Pesten jelenik meg Emich Gusztávnál *Erdély története 1848–1849-ben* címmel. Végül lebukik és szuronyok között hurcolják be Marosvásárhelyre, onnan Kolozsvárra. A vizsgálati fogságban lát hozzá Erdély régiségeinek papírra

vetéséhez, amit az akadémiának ajánlva 1852-ben meg is jelentettek. Ez a munkája országos elismerést hozott a szerzőnek. „Erdély földének minden foltját ismeri, a legtávolabbi idők történeti hagyományaival" – írta róla akkoriban Jókai. Ennek is köszönheti, hogy a császári kormányzat két évvel később Erdély északnyugati megyéi építészeti emlékeinek konzervátorává nevezi ki.

Az építészeti emlékek után egy újabb kötetben jelentette meg *Erdély természeti nevezetességeit* (1853). A következő művei is mind forrásértékűek és úttörő jellegűek: 1854-ben Erdély 257 nevezetesebb családja adatait dolgozta fel, 1857-re összegyűjtötte Erdély történelmi regéit és adomáit, három évvel később pedig megírta legértékesebb néprajzi vonatkozású munkáját a magyar családi és közéleti viseletekről. Ez utóbbi munkájában megismerteti olvasóit az akkori lakáskultúrával, az otthonok berendezésével, a női és férfiruhákkal és hajviseletekkel stb. További hasonló témájú cikkekben érdeklődéssel fordult Erdély valamennyi népének etnográfiája felé. A rengeteg kutató- és gyűjtőmunka az 1850-es évek végére arra sarkallta Kőváryt, hogy dolgozza fel egész Erdély történetét: „Mert – amint mondta – sok a munka, s ha senki sem határozza el magát az úttörők keserű poharát kiüríteni, akkor a sziszifuszi munkát százan fogják elül kezdeni, s Erdélynek története mégse lesz." Elhatározásában az is közrejátszott, hogy Benkő József latin nyelvű Erdély története óta senki sem foglalkozott a témával. A másik nagy unitárius, Orbán Balázs előtt már negyed századdal Kőváry 47 nevezetes székelyföldi helyet írt le, ami szintén hozzásegítette nagy szintézisének a megvalósításához. Kőváry 1859–1866 között jelentette meg hat kötetben nagyszabású munkáját *Erdély történelme* címmel, amit főművének tartanak. Mint Erdély történetírója kapta meg megkésett akadémiai levelező tagságát (1883) és a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem tiszteletbeli doktori címét (1902).

1862-től Deák-párti politikai lapot szerkeszt Korunk címmel, amelynek nagy szerepe van az 1867-es kiegyezés előkészítésében. Közben változás áll be Kőváry érdeklődési körében. Akárcsak kortársa, Berde Áron, ő is a közgazdaság felé fordul. A biztosítási ügy harcosa lesz. Kisebb-nagyobb kötetekben ismerteti a külföldi, az osztrák és magyar biztosítási intézeteket. Az 1858-ban megindított Kolozsvári Kisegítő Takarékpénztár alapító tagja, majd igazgatója is.

Házassága nagy hatással van Kőváry további pályafutására. Hosszú élete során mindig maga mellett tudhatta feleségét, akinek sokat köszönhetett ugyanis felesége, Knausz Johanna (1831–1918) rokonságban állt a város patrícius társadalmával. A feleség több házas telket, birtokot kapott hozományba, ami anyagi jólétet, függetlenséget nyújtott mindkettőjüknek. Kolozsvár jómódú polgáraként Kőváry több irányban igyekezett tanulmányait és tapasztalatait értékesíteni a város érdekében is. Kolozsvárról az első játékos-verses ismertetést a Györkesorozat számára készítette. Kelementelkén a Simén család öt lánya mellett a kisfiút, Györgyöt is tanította. Az ő számára írta elemi szinten Györke Erdélyt utazza, Györke geográfiája és históriája Erdélyről, Györke meséi és példázatai stb. című füzeteket. Az elemisták aztán évekig Györkével járták Erdélyt és a tudomány berkeit.

Kolozsvári városgazda szerepében is találkozunk Kőváryval. A város közigazgatási bizottságának tagjául választják, közgazdasági előadó, később a tiszteletbeli főjegyzői címmel tüntették ki. A Sétatér-egylet választmányi tagja, sőt 1872–1886 között a Sétatér igazgatója is. Az ő ekkoriban összeállított füzetéből ismerjük a Sétatér keletkezését és fejlődését 1886-ig. A köztemető és a fásítási bizottság elnökeként megvalósította, hogy fákkal ültessék be a Házsongárdi temetőt, amely így már nem tekint le a városra kopaszon, akár a mai monostori temető. A főtéri Szent Mihály templomot körülvevő falnak nekiépített kis boltok és műhelyek megvásárlásának és eltávolításának mozgató rugója Schütz János mellett Kőváry volt, s külön emlékiratban örökíti meg a bizottság küzdelmeit. Ezen munkálatok révén, Kolozsváron létrejött Erdély legszebb főtere. Ő az első szakszerű kolozsvári népszámlálás megszervezője, s ennek eredményeit 1870-ben, kis füzetben tette közzé. Tanulmányt írt a város közgazdasági fejlődéséről (1889), köztisztaságáról (1892), valamint a „testedzés" helyi hagyományairól (1897).

Kővárynak volt egy saját várostörténeti jelentőségű kezdeményezése is. Ott, ahol nevét ma is utca viseli, a Fellegvár mögött, az állomásra néző domboldalon a telekkönyvileg is az ő tulajdonában lévő 50 000 m^2-es birtokát az 1880-as években mintegy száz telekre parcelláztatta, és azokat kedvező törlesztés mellett eladta a vasúti alkalmazottaknak, közülük is elsősorban a nyugdíjasoknak. Az Új (ma Kőváry), Szélső, Közép és Kalauz utcák alkották a Kőváry-telepet.

1881-ben az óvári lakása szegleténél lévő zsibvásár teret az ő sürgetésére szüntették meg, és az unitárius Pákey Lajos tervei alapján parkká alakították.

Kőváry László Kolozsvár köztiszteletben álló polgára, tudós egyénisége, a város minden jelentős eseményének tevékeny részese volt. 1885-ben az Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület, az EMKE egyik alapító tagja, majd három évvel később az Erdélyi Irodalmi Társaság alapítói között is ott találjuk.

Az 1900-as évek elején minden erejét Magyarország történetének a megírására fordította. Művét tulajdonképpen a millenniumra tervezte. 1895-ben a Magyar Tudományos Akadémia pályázatára be is küldte a kéziratot, de az nem fogadta el, mivel túlságosan romantikus látásmódja már időszerűtlenné vált. Kőváry azonban a bírálatokat megszívlelve keményen dolgozott, és 1905-re elkészült a két vaskos kötetet kitevő összegzéssel: *Magyarország története* és *Magyarország története nemzetközi helyzetünk szempontjából*. A második kötet halála után, 1909-ben jelenik meg ezen ajánlással: „Kedves nőm, Knausz Johannának – kinek hosszú életemet, mind írói ösztönömet köszönöm –, e kötet kiadójának ajánlom." E magánkiadásban megjelent mű, ha romantikus látásmódja miatt nem is szerzett elismerést, élete záróköve.

Kőváry túlélte és túlírta korát, bár az a vágya, hogy legkedvesebb tanára, mintaképe, Brassai Sámuel, akiről könyvet írt, éveit elérje, nem teljesült: 89. évében, 1907. szeptember 25-én hunyt el. Sírja a Házsongárdi temető lutheránus sírkertjében található. A tekintélyes fehér márvány emlékoszlopra hű felesége a következő feliratot vésette: „Itt nyugszik / újtordai / Dr. Kőváry László / történetíró / született 1819. júl. 7. / meghalt 1907. szept. 25. / Hazája történetét írván / e kőnél maradandóbb emléket / állított magának." 1918-ban követte őt felesége, akinek végakarata szerint Bástya utcai szegletházukra (az Óvárban) még 1918 nyarán emléktáblát helyeztek: „Itt élt és írta / Erdély és Magyarország történetét / DR. ÚJTORDAI KEÖVÁRY LÁSZLÓ történetíró / a Magyar Tud. Akadémia tagja stb. / Sz. 1819 – Megh. 1907".

Műveinek, kisebb-nagyobb írásainak csupán cím szerinti felsorolása is oldalakat tenne ki. Sok közülük tartalmánál, mondanivalójánál fogva most is időszerű, még ha egyes adatai az idők folyamán el is évültek. Kőváry ugyanis munkáival nemcsak a tudományt szolgálta, hanem hite szerint a társadalom jobbítását is elősegíteni kívánta általuk. Ennek bizonyságául idézzük néhány gondolatát az *Erdély építészeti emlékei* című, Kolozsvárt 1866-ban megjelent munkájának előszavából: „Ha végignézünk e kis hazán, mely egyébiránt oly kis haza, hogy hat királyság van Európában nála kisebb –, ha mondom, a jelen nemzedék elnéz ősei dicső múltján: édeskeserű önérzet szállhatja meg keblét... Mily és mennyi építményt akartak őseink reánk hagyni: azt a sok rom beszéli. De mit tehettek ők, ha az építészeti emléket, mit a pár békés napon emeltek, a háborús évek eltörölték. Ismernünk kell e hon történetét, hogy átlássuk, mi óriási küzdelem volt e hont így is megtartani. Csoda, hogy kő kövön áll e hazában..."

Ezért inti kortársait, és intelmei akár a mai nemzedékhez is szólhatnának, ahhoz a mai nemzedékhez, melynek szinte szemei előtt pusztul el most már szinte végérvényesen és visszavonhatatlanul múltunk számos, még düledező építészeti, tárgyi emléke. Akár ma is leírhatnánk akkori kifakadásait: „Mit nekünk mindez: gondolja meg a nagy tömeg, mintha csak szállásul tartaná a szép hazát. Pedig engedjük eltöröltetni a múltnak emlékeit, mikre most a honfi kebel feldobog: engedjük kiegyenlíteni a sírt, hová most a nép sóhajtva egy követ odavet: akkor nem lesz többé édes szó, haza: jöhet a foglaló, s nem lesz, mi védelemre lelkesítsen... csudálkozunk, ha a nép érzéketlen történelmi múltja iránt... Ha az értelmiség nem fog kezet azon kevés, melegebb kebellel, mely a hon múltját és jelenét búvárkodva éli napjait: akkor le fognak ezen emlékek dűlni: simává gyalulja az idő, hol egykor e nemzet szerint köveket tapoda: s szolgakenyeret fog teremni a sírdomb, mely alatt annyi nemes kebel hasztalan porladoz."

Ács Zsolt

Irodalom: *Gaál György:* Kőváry László és Kolozsvár. Múzsák és erények jegyében. Dolgozatok Erdély unitárius múltjáról. Kiadja az Unitárius Egyház. Kolozsvár, 2001. – *Köblös Zoltán:* Kőváry László irodalmi munkássága (1839–1907). Erdélyi Múzeum, 1907. – *Lászlóffy Aladár:* Házsongárd. 1989. – *Márki Sándor:* Emlékbeszéd Kőváry László lev. tag felett. Bp., 1910. – *Molnár B. Lehel:* Emlékezés Kőváry Lászlóra. Művelődés III. évfolyam, 2000. május. – *Tonk Sándor:* Kőváry László (1819–1907). Erdélyi református naptár 1999.